

"MARKSIZEM" IN DIALOG

Naj takoj v začetku zapišem, da me je k pisanju neposredno spodbudilo razmišljanje M. Rožanca "Samovolja in odtujenost" v zadnjih dveh številkah "Kapelj". Da ne bo nesporazuma, naj tudi takoj povem, da moj zapis ni zamišljen kot kakršnakoli polemika z Rožančevim razmišljanjem. Ne, ker v slednjem ne bi bilo trditve in stališč, ki kar kličejo po nasprotnih trditvah ali vsaj po argumentih in protargumentih. Toda celota Rožančevega razmišljanja dobiva v svoji zagnanosti in privzdignjenosti, s svojimi blasfemijami in že kar mističnim zanosom vred, tako poudarjen značaj osebne izpovedi, da ne rečem poskusa nove veroizpovedi, da bi bilo edino pravično nasproti njej postaviti drugo, enako osebno izpoved, ne pa analitično brskati po njej, ugotavljati protislovja in nedoslednosti, "faktične" netočnosti ipd. Če rečem "osebna izpoved", ne mislim, da gre za nekaj povsem privatnega, slučajnega in nezanimivega. Več kot očitno je, da se Rožančevo razmišljanje na svoj način vključuje v sodobno razpravo na temo: *Človek in bog*. Zoperstavimo le Rožančevo misel z mislijo enega največjih sodobnih krščanskih teologov, D. Bonhoefferja, ubitega med vojno v nacistični ječi.

Rožanc: "Če je bilo doslej razodetje, ki nam je obljubljalo najizbranejšo usodo, je zdaj skrivnost. Če je bil prej duhovno in prihodnje, je zdaj svet sam. In prav ta skriti in nedoumljivi Bog, ki ga ne moremo več priklicati v našo neposredno, otipljivo resničnost, do kraja opredeljuje skoraj vse naše ravnanje, ne da bi se mogli z njim okoriščati in prek njega uresničevati" (Kaplje II)

Bonhoeffer: "Ne moremo biti pošteni, ne da bi priznali, kako moramo živeti v svetu, kot če bi Boga ne bilo. Ko smo postali zreli, smo morali priznati naš dejanski položaj pred Bogom. Bog sam nam je dal razumeti, da moramo živeti kot ljudje brez Boga. Bog, ki je z nami, je tisti, ki nas je zapustil... Pred Bogom in z Bogom živimo brez Boga" ("Widerstand und Ergebung")
Toda medtem ko se Rožancu "božja odsotnost" razodeva kot "konec družbe in zgodovine", smiselnega delovanja sploh, ko mu po božji skritosti ostaja le še "melanholija" in vdanost" v slepo usodo", pa, nasprotno, Bonhoeffer sprejema božjo odsotnost kot edino ustrezní okvir avtentične človeške situacije sodobnega človeka, sprejema jo skoraj s patetičnim zanosom kot izraz in pogoj človekove odraslosti in dozorelosti. Podobno se izraža Bernanos v svojem znanem izreku: Bog ustvarja človeka kot morje celino - s tem ko se umika.

Zgornja primerjava kaže na aktualnost Rožančeve teme, a razločno tudi na (p)osebnoost njegovega odgovora nanjo.

Rožanc je svoje razmišljanje podnaslovil s "Prispevek k dialogu med kristjani in marksisti". Pri tem je med drugim uporabljal take formulacije: "Dialog med kristjani in marksisti se končuje v prid ... znanstvenikov in njihove trditve ...", "marksizem pripoveduje kaj smo, predvsem pa, kaj bi morali biti", "tudi v marksizmu nas moti Kristusov duh, ki profetsko napoveduje končni spopad med dobrim in zlim, božje kraljestvo na zemlji". Formulacije niso nič specifično Rožančevega. Pogosto jih zasledimo tudi drugod, zlasti v okviru "dialoga". Rožančeve besede so tako res le povod za moj zapis (pripis) k enemu od osrednjih vprašanj, ki pogosto zamegljujejo oz. preveč poenostavljajo vprašanje dialoga med marksisti in kristjani; gre za vprašanje, kaj vse je marksizem, kako gledati na marksizem.

Moj namen je vse prej kot dati še en odgovor na vprašanje o bistvu marksizma - kolikor se pod bistvom razume neki skupni imenovalac, osrednja ali temeljna ideja, na kateri da sloni ves marksistični sistem ali metoda. Takih odgovorov je dovolj - in vsaj toliko kot odgovorov tudi nasprotnih in vzpor ednih tez: spomnimo se na prepričanje, da je bistveno v marksizmu njegova teza o primarnosti materije in sekundarnosti duha; drugo mišljenje vidi jedro marksizma v izhodišču, da je "človek sam ustvarjalec sebe in svojega sveta"; da je marksizem laizirana varianta krščanske predstave o odrešenju in nebeškem kraljestvu; da je za marksizem osnovno spoznanje o zgodovinski nujni prehoda v socialistično družbo; da je marksizem teorija (tega) revolucionarnega prehoda (ali celo obrata); da je bistvo marksizma v njegovem doslednem historičnem pristopu - ali pa nasprotno v strukturalističnem pristopu do družbenih pojavov; da je marksizem svetovni nazor komunistične partije in da o tem, kaj je marksizem, odloča partija oz. njena vodstva (kot je nedavno zapisal J. Janžekovič v polemiki z B. Bošnjakom) (Nova pot 1967/13).

Naš pristop bi bil raje bolj metodološke narave: pogledati, kaj vse se da nes (lahko) predstavlja kot marksizem. (Razumljivo, da bo v kratkem zapisu prikaz shematičen in poenostavljen).

Že bežen pogled (ali formalna analiza) nam pokaže, da se za marksizem (lahko) jemlje:

1) vse kar je Marx zapisal v svojih delih (označimo to kar z "Marxovo mišljijo")

2) določene Marxove teorije oz. ugotovitve, ki naj bi predstavljale bistveno novost in specifičnost Marxove misli ter temelj nadaljnje marksistične misli

3) tiste teorije, gesla, ideje, ki so jih razglašala ali ki so dejansko vodila gibanja, ki so sama sebe štela za marksistična (komunistične partije, socialistično delavsko gibanje sploh) - ("marksistična ideologija").

Načelno bi bilo možno in morda celo nujno, da se opredelimo le za en pristop do marksizma kot edino pravilen: očitno se v tem primeru kot najustrez-

nejši vsiljuje drugi od zgoraj navedenih (s čimer o konkretni vsebini tako opredeljenega marksizma seveda nismo še ničesar povedali). Toda: besede, simboli, gesla niso le stvar dogovora in arbitrarne "subjektivne" razsodbe. Če se za marksizem proglašajo tudi kaj, kar je izven okvira omenjenega pristopa, to pomeni, da se marksizem dejansko pojavlja še na druge načine, da še na druge načine (pa čeprav le "verbalno"), "konstituira (družbeno) stvarnost". Nimamo razloga, da bi to arbitrarno zanikali; cena za to pa je, da ne moremo gledati na marksizem kot na nekaj, kar mora biti apriori enotno, koherentno in celovito.

Novo vprašanje, ki se postavlja, je, zakaj se marksizem pojavlja na tako različnih ravneh, v tako različnih okvirih. Poskušal bom odgovoriti tudi na to vprašanje. Najprej pa si oglejmo značilnosti posameznih omenjenih pristopov.

180

181

Marksizem kot "Marxova misel"

Nekdo je zapisal, da za ustanovitelje novih družbenih in duhovnih gibanj ni bistven (le) njihov konkreten nauk, temveč predvsem celota njihove osebnosti. Veličina take osebnosti stalno usmerja učence in naslednike k njihovem delu. Ta trditev se je očitno porodila ob proučevanju religioznih voditeljev, toda tudi mogočna Marksova postava – edinstvena sinteza teoretičnega misleca, ideologa in politika – je dejansko stalno privabljala in navdihovala iskalce, da so se znova in znova povračali k njegovemu delu. Marx tudi v tem smislu ni "neki" filozof 19. stoletja, temveč mislec, kateremu se ni mogoče izogniti, ne da bi v najboljšem primeru ponavljali to, kar je že sam povedal, v najslabšem primeru pa pristali globoko pod njim oziroma v času pred njim, kot je zapisal Sartre. Da je temu tako, priča ravno stalno in stalno vračanje k njemu, iskanje zvez z njegovo mislijo, njegovo branje "skozi" druge filozofe in obratno, stalni poskusi branja drugih filozofov "skozi" Marxa. (Zanimivo, da iščeta zveze z njim tako različna miselna tokova in metodi, kot sta eksistencializem in strukturalizem). Poleg takega "čistega" intelektualnega zanimanja pa je k sedanjemu Marxovemu položaju nedvomno odločilno prispevalo dejstvo, da je Marx postal osrednja osebnost gibanja (ki sicer v njegovem imenu načelno zavrača poudarjanje vloge posameznih osebnosti), ki je dajalo in še daje pečat družbenemu dogajanju zadnjega stoletja.

Toda tak položaj Marxovega dela je imel več nezaželenih posledic:

Obstaja stalna nevarnost, da se Marxova dela bere po modelu "branja svetih knjig" (z bolj ali manj prožnim pristopom): vsaka nova resnica, teoretična ali praktična, mora najti svojo potrditev v Marxu; vsaka iz Marxovega dela izvedena teorija mora biti (postati) resnica v teoriji in praksi. (Pri tem je skrajno poenostavljeno, če pojmujeemo ta "mora" le kot policijsko-cenzorsko prisilo – čeprav se je pojavljala tudi v taki obliki). Kdo je

pri tem več trpel: Marx ali "resnica", je drugo vprašanje.

Za nas je tokrat zanimivejša škoda pri interpretaciji Marxa. Kot vsak drug mislec je Marx v svojem delu prešel različne faze, prevzemal vsaj v mladosti od različnih predhodnikov in sodobnikov, iskal v različnih smereh, zanikal in preraščal samega sebe itd. Pri omenjenem pristopu se to osnovno dejstvo pozablja: bistvo Marxove misli ali "marksizem" je vsaka Marxova misel (navadno citat), ki podpira našo misel ali akcijo - ne glede na stvarno mesto v njegovem delu. Edini problem, ki ostane, je, da razložimo še vso ostalo Marxovo delo tako, da vsaj ni v nasprotju z našo izbrano tezo. Modele za to nudi že preizkušena razlaga Svetega pisma: delitev na bistveno in nebistveno, vsebino in obliko, kanonične in nekanonične spise, pri manj vestnih tudi običajno "pozabljanje" in ignoranca.

Gledanje na marksizem kot na "Marxovo misel" v označenem pomenu skriva še drugo nevarnost. Razen redkih specialistov danes le malokdo od dobrih poznavalcev Marxovih tekstov pozna tudi mislece in pisce časa in sredine, v kateri je Marx živel in dozoreval. Kot mislec, ki je bil na višini svojega časa, je Marx poznal, povzemal in sprejemal misli svojih sodobnikov. Danes se kaj lahko zgodi, da vidimo Marxovo veličino in globino tudi v mislih, ki so v bistvu pripadala npr. Feuerbachu ali M. Hessu ali so sploh bile značilne za "duh dobe". Najbolj značilno tovrstno sporno področje je misel "mladega Marxa": kljub Marxovim izrecnim poudarkom, da je v kasnejših delih obračunal s svojo prejšnjo filozofsko vestjo ipd., obstajajo marksisti, ki ne le, da dajejo Marksovi misli v njegovih zgodnjih delih največji poudarek, temveč v njenem imenu celo v bistvu zavračajo (kot nemarksistične, scientistične, pozitivistične) osnovne teme in ugotovitve Marksovega dela iz njegovih zrelih let.

Marksizem kot določena (filozofska, znanstvena) teorija

182

V končnem rezultatu se seveda tudi prvi pristop zvede k temu, da se ima za marksizem določene teze, katerim so prirejene ali podrejene druge Marxove misli. Razlika med prvim in drugim pristopom je v izhodišču in poti do rezultata (in v zvezi s tem nujno tudi v vsebinski opredelitvi rezultata). Drugi pristop upošteva razvojnost Marxove misli, gleda Marxa v okvirih misli njegovega časa, upošteva Marxovo oceno lastnega razvoja - predvsem pa gleda Marxovo teorijo v zvezi z drugimi znanstvenimi teorijami in po tej poti skuša izločiti, opredeliti bistven in specifičen Marxov prispevek k filozofski oz. znanstveni misli. Bistvena mu je stvar sama, ne Marx. Marx je po njem "marksist" šele postal, ko je razvil svoje specifične teorije, ne pa enostavno s tem, ko je začel misliti (oziroma pisati). Običajno se taka analiza Marxovega dela steče k Marxovi teoriji in metodi analize družbe in družbenih pojavov. Pokaže se, da je bil Marx prej komunist, socialist (in če hočemo humanist), preden je postal marksist. Njegova specifičnost in moč ni v tem, da si je želel in si prizadeval za družbeno enakost ljudi, odpravo izkoriščanja, samostojnost in "dezalienacijo" človeka ipd., niti, da je to opisal, tem-

več, da je razvil metode znanstvene analize družbe kot osnovo za kakršnokoli stvarno reševanje človekovega položaja. Njegov humanizem, komunizem, ateizem če hočemo, ga je nedvomno usmerjal k takemu raziskovanju, toda vrednost tega raziskovanja ni izčrpana (niti zanikana) v njegovih osebnih motivih. Znanstveno raziskovanje in rezultati imajo svojo (relativno samostojno) logiko, neodvisno od njihovih neposrednih nosilcev in njihovih namenov. Marxova teorija in ugotovitve so postale neizogibna sestavina sodobnega družboslovja – tako neizogibna, da je v nekem smislu upravičena misel L. Kolakowskega, da prihaja čas, ko bo treba nehati govoriti o marksistični družbeni teoriji v istem smislu, kot danes nihče več ne govori o galilejevski fiziki in le še malokdo o einsteinovski.

V tej zvezi lahko opozorimo na misel o marksizmu kot o laizirani obliki krščanskega pričakovanja nebeškega kraljestva ipd. Nedvomno so mnoge vrednote, ki so vodile Marxa k raziskovanju, tudi krščanske vrednote: toda Marxova specifičnost ni v sprejemanju teh vrednot – niso ga vodile pri njegovem znanstvenem delu. Marx je svoj pogled na naravo znanstvenega dela zelo jasno izrazil, pišoč o Malthusu, ki je iz znanosti izvajal zaključke "z mnogo obzira, namesto brez obzira": Človeka, ki poskuša, da prilagodi znanost stališču, ki ni vzeto iz nje same – pa čeprav je še tako zmotna – temveč je vzeto iz zunanjih, njej tujih interesov, takega človeka imam za 'nizkotnega' ("Teorije o višku vrednosti").

Očitek, da je Marx naredil iz proletariata nekakega laiziranega odrešenika ipd., spregleduje zgodovinsko resnico: ni Marx začetnik in glavni pobudnik komunističnega gibanja (gibanja s komunističnimi ideali). Sodobno komunistično gibanje, gibanje za novo družbo, se je pojavilo v preteklem stoletju že pred Marxovim nastopom – in to dejansko (čeprav sprto z uradno cerkvijo) v bolj ali manj religiozni obleki in z bolj ali manj krščansko pobarvanimi gesli o družbi ljubezni ipd. Marxov odločilni prispevek temu gibanju je bil med drugim prav v kritiki te njegove religiozne zanesenosti, psevdoreligiozne frazeologije in načina mišljenja. V znani Okrožnici proti Kriegeju (ki je bil poleg Weitlinga eden od najbolj tipičnih predstavnikov takega religiozno pobarvanega socializma), je izrecno napadel pojmovanje proletariata kot "jagnjeta, ki odjemlje grehe sveta", "Prometeja", ter sentimentalno religiozno govorjenje o komunizmu kot bodoči družbi ljubezni in podobno – torej prav pojmovanja, ki se danes površno pripisujejo njemu. H. Desroches je to v izčrpnih študiji nedavno prepričljivo dokazal ("Socialismes et sociologie religieuse", Paris 1965).

S tem smo že zadelih na problem pojmovanja marksizma kot ideologije delavskega gibanja. Če jemljemo marksizem kot znanost, znanstveno oz. filozofsko teorijo, oblikovano po znanstvenih kriterijih in z avtonomno

znanstveno vrednostjo (neodvisno od razlogov, motivov, ki so privedli do njenega nastajanja), potem je očitno, da marksizma ni mogoče izenačiti s katero koli ideologijo. Z ideologijo pojmem bolj ali manj izoblikovano celoto predstav, vrednot in ciljev, ki izražajo položaj in interese določene družbe oz. družbenega sloja-razreda, kakor jih le-ta doživlja. Ali če se precizneje izrazimo z Althusserjem: "V ideologiji ljudje izražajo način, kako živijo svoje realne odnose z danimi življenjskimi pogoji. V ideologiji je realen odnos vedno 'oblečen' v imaginarnega, ki bolj izraža neko željo, upanje ali nostalgijo, kot pa opisuje stvarnost". ("Pour Marx"). In tudi obratno: ideologije ni mogoče zreducirati na znanost ("opis stvarnosti") - čeprav je ta marksistična. Pri ideologiji praktično socialna funkcija prevladuje nad teoretično spoznavno.

Zgodovinsko dejstvo je, da je večji del delavskega gibanja sprejel marksizem tudi kot ideologijo, da je marksizem imel ideološko funkcijo oz., drugače povedano, da je ideologija delavskega gibanja (komunističnega) hotela biti "znanstvena ideologija" - in da je kot znanost sprejemala marksistično teorijo o družbi.

O "znanstveni ideologiji" je mogoče govoriti le v tem smislu, da se neka ideologija skuša v čim večji meri opirati na znanost in nastopati v čim bolj znanstveni "preobleki" (kar je možno pod pogojem, da je teorija oz. slika sveta, ki jo znanost podaja, bolj ali manj združljiva s hotenji in vrednotami razreda ali skupine - vrednotami, ki niso zrasle iz znanosti same, v našem primeru iz marksistične teorije.) "Znanstvena ideologija" v tem smislu, da bi se ideologija izčrpala v znanosti oz. da bi bila prevedljiva vanjo, je ravno tako iluzija, kot je iluzija, da bi lahko družba živela brez ideologije.

Odnos med marksizmom kot znanstveno teorijo in marksizmom kot (sestavljanim delom in obliko) ideologije socialističnega delavskega gibanja (komunističnih partij) je bil obojestranski. Po eni strani je ideologija "pragmatično" prirejala znanstvene teze, jih propagandistično poenostavljala in tolmačila, zakrivala ali pretirano poudarjala - skratka negativno vplivala na razvoj znanstvene teorije. Po drugi strani pa je nova (socialistična) ideologija omogočala tudi novo optiko pogleda na svet, odpirala nove vidike znanstvenega proučevanja in nove smeri. (Tako tudi L. Kolakowski, glej "Človek brez alternative").

Če za marksizem kot znanstveno teorijo ali za temeljne marksistične nazore ni mogoče reči, da so nekak surogat religioznosti, to ne pomeni, da posamezne Marxove misli (oziroma njihove naknadno ustvarjene zveze) v določenem (ideološkem) okviru niso v resnici dobivale tak značaj. Dobile, a tudi izgubile s spremembo ideološkega konteksta. Tudi v tem se kaže relativna samostojnost marksizma kot znanosti nasproti ideologiji.

Lahko sklenemo, da je osnovni pogoj za ustrezen pristop do marksizma, da se zavedamo njegove "večplastnosti", večdimenzionalnosti. V marksizmu moramo ločiti njegove filozofske inspiracije in splošne okvire (materialistične, laične, ateistične - razvidne iz Marxovega duhovnega razvoja in predvsem njegovih mladostnih spisov); jedro marksizma kot znanstvene teorije in metode družbene in zgodovinske analize (s filozofskimi in metodološkimi implikacijami, ki jih ta analiza vsebuje in ki jih je treba iz njihovega praktičnega stanja teoretično šele razviti) ter marksizem v vlogi ideologije socialističnega gibanja (njenege sestavnega dela in forme) z vsemi posledicami, ki se porajajo iz zveze med določeno ideologijo in določeno znanstveno teorijo. Tako v Marxovem življenju in delu kot glede na stvar samo so vse tri dimenzije na neki način med seboj povezane, toda zopet ne toliko, da ne bi bile vsaj metodološko ločljive.

Prav v tej hkratni povezanosti in ločljivosti je moč in slabost marksizma. Spomnimo se, kolikokrat se je marksizmu že napovedovala filozofska, znanstvena ali ideološka smrt. V resnici se je dogajalo in se dogaja, da se marksizem v danem okolju znajde v ideološki praznini, brez odziva - toda istočasno lahko doživlja renesanso kot znanstvena teorija ali pa filozofija (morda je tako danes v razvitih industrijskih deželah). V drugih okoljih pa narobe: na marksizem se je že marsikdaj gledalo v znanstvenih in intelektualnih krogih sploh kot na nekaj preseženega - toda z nesporno ideološko prepričljivostjo za široke sloje (npr. v obdobju stalinizma v Evropi in danes v nekaterih deželah "tretjega sveta"). Morda je uspeh z enega vidika celo povezan z relativnim zaostajanjem drugega - toda na vsak način so se poskusi dolgotrajnega, doslednega ločevanja v zgodovini izkazali škodljivi tako za prakso (ideologijo) kot za teorijo (socialna demokracija v Nemčiji, Angliji).